

5. **Ковальченко І. Д.** Методи исторического исследования / И. Д. Ковальченко. – М., 1987.
6. **Перебудов Ф. І.** Введение в системный анализ / Ф. И. Перебудов, Ф. П. Тарасенко. – М., 1989.
7. **Святець Ю. А.** Кліометрика: У 2 ч. – Ч. 1. Інформаційні технології та інструменти: підручник для іст. ф-тів вищ. навч. закл. / Ю. А. Святець, П. К. Доорн. – Д., 1998.
8. **Слабченко М.** Соціально-правова організація Січі Запорозької / М. Слабченко // Праці комісії для виучування історії західно-руського та українського права. – К., 1927. – Вип. 3.
9. Словник іншомовних слів / за ред. О. С. Мельничука. – К., 1977.
10. **Стороженко І. С.** Богдан Хмельницький і воєнне мистецтво у Визвольній війні українського народу середини XVII ст. Книга перша: Воєнні дії 1648–1652 рр.: наукове видання / І. С. Стороженко. – Д., 1996.
11. **Стороженко І. С.** Богдан Хмельницький і Запорозька Січ кінця XVI – середини XVII століть. Книга 2: Генезис, еволюція та реформування організаційної структури Січі: Наукове видання / І. С. Стороженко / передм. Ю. А. Святця; Відп. ред. В. А. Смолій. – Дніпродзержинськ, 2007.

Надійшла до редколегії 16.03.2014

УДК 94 (477) «XIX»

А. І. Нікітенко

Дніпропетровський національний університет імені Олеся Гончара

ЖІНОЦТВО В БЛАГОДІЙНІЙ ТА ОСВІТНІЙ ДІЯЛЬНОСТІ КИЇВСЬКОЇ СТАРОЇ ГРОМАДИ (70–80-ті рр. XIX ст.)

Розглянуто культурно-освітню та благодійну діяльність дружин представників Київської громади в 70–80-х рр. XIX ст. Висвітлено її чотири напрямки: викладання в недільних школах, активна робота у «Товаристві денних притулків для дітей робітничого класу», збирання етнографічного матеріалу, участь у складанні «Словника», а також аматорських постановках української драматургії.

Ключові слова: Київська громада, жіночий рух, недільні школи, притулки.

Никитенко А. И. Женщины в благотворительной и просветительской деятельности Киевской старой громады (70–80-е гг. XIX в.).

Рассмотрена культурно-образовательная и благотворительная деятельность жен представителей Киевской громады в 70–80-е гг. XIX в. Освящены её четыре направления: преподавание в воскресных школах, активная деятельность в «Обществе дневных приютов для детей рабочего класса», сбор этнографического материала, участие в составлении «Словаря», а также любительских постановках украинской драматургии.

Ключевые слова: Киевская громада, женское движение, воскресные школы, приюты.

У вивченні діяльності громад Наддніпрянської України в останні десятиліття розвивається тенденція до всебічного дослідження напрямків діяльності громадівців (від етнографічної, освітньої, політичної до

ідеологічної та тлумачення історичного минулого), а також тяжіння до персоналістичних розвідок, покликаних «залюднити» історію українського національно-культурного руху. Водночас як на пострадянському, так і українському історичному просторі актуалізувались жіночі та гендерні студії з метою з'ясувати роль жінки минулого в контексті соціокультурних та політичних процесів. Проте жіночу діяльність у функціонуванні громад, у тому числі Київської, висвітлено доволі фрагментарно, оглядово, що спонукає до розвідок, які додатково стимулює досить репрезентативна джерельна база. Подібні дослідження дозволять не тільки суттєво доповнити історію громадського руху та громадської діяльності українського жіноцтва, але й осмислити соціокультурний феномен суспільно активної жінки в контексті сімейної історії.

Окремі аспекти тематики нашого дослідження відображено у кількох основних історіографічних напрямках:

– праці, присвячені жіночому питанню у Російській імперії (рух за права, форми соціальної активності, сімейне життя, освіта тощо). Зазначені проблеми досліджували західні (Б. Пієтров-Еннкер) та російські (В. Пономарьова, Л. Хорошилова) історики [8; 11];

– узагальнювальні праці про українське жіноцтво другої половини XIX ст. діаспорних (М. Богачевська-Хом'як) та українських дослідників (Л. Смоляр, О. Драч), які в рамках своїх робіт присвятили увагу саме реалізації жінок у благодійній та освітньо-культурній сфері, а також їх потягу до здобуття освіти [2–4; 9];

– студії з історії громадського руху другої половини XIX – початку XX ст., репрезентовані працями А. Катренка, О. Болдирева, Н. Побірченко та ін. про освітньо-культурну та благодійну діяльність громад.

Мета нашого дослідження – висвітлити роль інтелігентних жінок у благодійній та освітньо-культурній діяльності громад, зокрема окреслити зміни в становищі жіноцтва Російської імперії в другій половині XIX ст., з'ясувати мотивацію жінок до культурно-освітньої діяльності; охарактеризувати основні напрямки роботи жіноцтва в діяльності Київської громади.

Реформи Олександра II 1860–1870 рр., спрямовані на модернізацію практично всіх сфер життя Російської імперії, стали своєрідним каталізатором для пробудження мислення освіченої частини суспільства, яке в умовах змін активно рефлексувало над низкою злободенних для російської громадськості питань, одним із яких було становище жінки в соціумі. Світовий процес жіночої емансипації, поширений у Західній Європі, розгалуження закладів, де жінка могла здобувати середню освіту, врешті-решт, реакція прогресивної частини громадськості сприяли переосмисленню частини жіноцтва своєї ролі в суспільстві та потягу до здобуття подальшої освіти й фаху, а також викликали природне бажання бути корисною для суспільства. Слід зазначити, що спалах жіночої активності в період та після реформ мав загальноросійський характер (за підрахунками В. Хорошилової,

участь інтелігентних жінок у цей період у діяльності різноманітних недільних шкіл, притулків, нічлігів була надзвичайно поширеним явищем) [11, с. 145].

Упередженість ставлення консервативної частини імперської громадськості до здобуття дівчатами вищої освіти (наприклад, стереотипи про непристойну поведінку курсисток або, навпаки, чоловікоподібну синю панчошу), половинчатість дій уряду Російської імперії щодо жіночого питання (то відкриття, то заборона Вищих жіночих курсів у Петербурзі та Києві) не давали активній частині молодих жінок повноцінно самоствердитися. Неможливість реалізувати себе як особистість у Росії, потяг до знань, нарешті, елементарне небажання коритися консервативному російському суспільству та виконувати лише традиційну роль дружини та матері спонукали жіноцтво до доволі радикальних кроків. Почастішали втечі молодих дівчат із дому, фіктивні шлюби, укладені з метою звільнення від батьківської опіки, отримання закордонного паспорта та навчання за кордоном [4, с. 223–230]. Показовим є приклад подружнього життя знаного народолюбця М. Зібера і Надії Олімпіївни Шумової, яка взяла з ним шлюб у зв'язку з бажанням вивчати медицину в Бернському університеті й фактично не мала зі своїм чоловіком спільного життя [7, с. 111].

Становленню активної позиції жінки сприяли і соціалістичні доктрини, які набували дедалі більшої популярності як у Західній і Центральній Європі, так і на теренах Російської імперії. Ці доктрини відобразилися в ідеологічній платформі народницьких та народовольських гуртків, у діяльності яких брали участь найбільш активні представники жіноцтва, зокрема Н. Андреева (дружина С. Подолинського) та М. Ковалевська (вроджена Воронцова, дружина одного з чільних представників громадівського руху М. Ковалевського). Проте такий варіант вияву жіночої активності серед дружин діячів громад був найбільш екстремальним.

Попри слабкість та обережність зрушень у пореформеній Росії, змінилися шлюбні стратегії інтелігенції, на які вплинули зазначені вище фактори. Відбулася демократизація шлюбу. Для того щоб одружитися, не потрібна була згода батьків або опікуна: достатньою підставою вважалася взаємна згода молодих. Наприклад, С. Русова (Ліндфорс) вступила в шлюб із О. Русовим без згоди свого старшого брата О. Ліндфорса, який був її опікуном. Аналогічно вчинила М. Пестерева, яка вийшла заміж за О. Кониського без згоди свого діда. У середовищі народолюбської інтелігенції існувала також практика громадянського шлюбу, коли церковний був неможливий через низку особистих обставин (шлюб Ю. Цвітківського та О. Кашкіної (Пелехіної), М. Лисенка та О. Липської) [Там само, с. 145].

Свідомість майбутніх дружин діячів громад формувалася під впливом окреслених суспільних тенденцій. Пожвавлення громадського життя, прагнення російського суспільства змінитися спонукали й молодих дівчат розібратися в тому, що відбувається в країні та як це може позначитися на їх долях. Так, В. І. Антонович, будучи ще ученицею старших класів гімназії,

ознайомилася з «Колоколом» О. Герцена. А С. Русова згадувала: «Щось велике стає в житті цілого мого оточення – настає 1861 рік, 19-е лютого. Батько був відразу обраний мировим посередником і з захопленням провадив уставні грамоти на користь селян. Але на деякий час мусив поїхати за кордон... Сестра не віддавалася ні красі швейцарських озер, ні розкоші найкращих готелів; вона в Женеві, в Берліні шукала російських емігрантів, що разом з Герценом покинули Росію, як-от Блюмель і другі. В наші гарні готельні кімнати заходили якісь розкуйовджені люде, батько хмурився, коли вони з'являлись, і виходив з кімнати, а сестра з захопленням розмовляла з ними, діставала різну заборонену літературу. Я пам'ятаю, як часто, коли ці люди в синіх окулярах, і мені досить неприємні виходили, вона палко хапала мене в обійми і казала: «Ноно, Ноно, ти ж нічого не розумієш, це ж найкращі люди Росії» [12, с. 139].

Слід відзначити, що велику роль у подальшому формуванні суспільної позиції народолюбного жіноцтва відіграли їх чоловіки – діячі Київської громади, які мали не тільки властиву російській інтелігенції демократичну, але й українофільську позицію, прагнули працювати не лише на користь суспільства, а й на благо українського народу. Можна стверджувати, що їх дружини долучалися до громадівської діяльності саме в період шлюбу або безпосередньо перед ним, адже інше етнічне походження, незнання не лише української ідеї, а й української культури та мови були характерними ознаками домашнього оточення більшості майбутніх дружин діячів громад. Наприклад, доньки остзейського барона Варвара та Олександра Міхель, дворянина шведського походження С. Ліндфорс, англійця Ольга Пелехіна мали небагато шансів приєднатися до українофільства самостійно, їх цілком могли полонити загальноросійські течії, як, наприклад, майбутніх дружин М. Ковалевського та С. Подолинського. Ці жінки реалізували себе в загальноросійському революційному русі [Там само, с. 145, 151].

Доволі цікавим питанням є особистісна мотивація жінок: що ж спонукало їх до безкорисливої праці на культурно-освітній та благодійній ниві? У першу чергу – загальний інтелігентський порив, властивий і інтелігентам-чоловікам, зробити щось на благо суспільства. Показовими є міркування з цього приводу шістнадцятилітньої С. Русової, вчорашньої гімназистки, та її старшої сестри Марії після смерті батька. Імперативом дівчат стала ідея жити так, «щоб був зміст у житті і духовний, і громадський», що спонукало їх до відкриття школи [Там само, с. 148].

Необхідність бути корисною для суспільства, не обов'язково була особистою мрією жінок-народолюбок. Навпаки, щоб працювати на ниві благодійності та освіти, дехто цілком свідомо відмовлявся від своїх мрій, обґрунтовуючи це концептом малозначущості особистого порівняно з громадським. Так, С. Русова пожертвувала мрією юності закінчити консерваторію і стати піаністкою, В. Антонович відмовилась від можливості здобувати освіту за кордоном. Невід'ємним складником мотивації до діяльності стало усвідомлення жінки представницею українства та

ідентифікація своєї громадської, національної позиції як української народолюбської [12, с. 149]. Ця теза підтверджується використанням української мови в епістолярному спілкуванні (листи до приятелів та родичів), українських мотивів в одязі (наприклад, Людмила Михайлівна Драгоманова та Ольга Петрівна Косач у 70-х рр. XIX ст. з'являлись на публіці в українських народних костюмах), а головне – ототожненням з українством. Показовим є лист Л. Драгоманової до О. Черепакіна, у якому вона прямо вказувала на власне кредо: «Якщо Ви хочете, щоб Ваша дружина була до мене подібна, то вона мусить бути в першу чергу україночкою і не забувати цього все своє життя» [1, с. 345]. Крім того, додатковою мотивацією жінок було бажання реалізувати свої лідерські та педагогічні амбіції.

Одним із проявів громадської активності дружин громадівців стала участь у роботі недільних шкіл, які почали відкривати у 1860–1870-х рр. (першу засновано у Києві в 1859 р.) для дітей та дорослих. У недільних школах для дорослих протягом кількох років працювали Л. Драгоманова та В. Антонович. Остання навіть завідувала господарською частиною в першій київській недільній школі тривалий час [10, с. 36].

На жаль, у жіночій мемуарній літературі та епістоляріях, на відміну від чоловічої автобіографічної прози, немає описів буднів у недільних школах, педагогічних та побутових труднощів, які виникали в ході навчального процесу, локальних успіхів та невдач. Це пов'язано з тим, що все-таки чоловіків у недільних школах було більше, ніж жінок, і вони відігравали провідну роль, тоді як жінки задовольнялися другорядною, допоміжною роллю, оскільки їм залишалось небагато простору для реалізації власних педагогічних задумок.

Цілком протилежну картину можна спостерігати щодо відображення в мемуарах С. Русової створення спільно з її старшою сестрою дитячого садка (1861). Молода, недосвідчена дівчина, яка мала лише гімназичну освіту, з ентузіазмом заходила впроваджувати свої педагогічні ідеї в життя: «...постійно шукала я чогось творчого, ухиляючись від всякої традиційності, формалізму... Душа дітей, їх задоволення, от що чарувало мене. Коли я оповідала і бачила усі їх ясні очі, звернені до мене, блискучі од зацікавлення і задоволення, то й я відчувала це задоволення; коли я гралася з ними, то теж разом з ними переживала хвилювання тої чи іншої гри» [12, с. 149].

Опікуючись своїми дорослими учнями, жінки щиро переймалися тим, як складеться їх доля, і відносини виходили за рамки суто формальних (наприклад, В. І. Антонович включила свого вихованця Павла Петруняка в заповіт) [5, арк. 1]. Але цілком очевидно, що не обходилося без педагогічних конфліктів між дорослими учнями та їх наставниками. Особливо оригінальним є конфлікт між жіноцтвом Київської громади та однією з вихованок, міщанкою Марфою Дуніною, який доволі репрезентативно відображений в епістоляріях. Здібна сирота завоювала симпатії О. П. Косач та В. І. Антонович, які із запалом взялися за виховання та навчання Марфи, бажаючи їй гідної долі, тим більше, що дівчина неодноразово заявляла про

бажання працювати на благо суспільства та бути корисною українству. Очевидно, що благородні пориви дівчини на перших порах викликали щире захоплення її патронес і діячів громади. Проте пізніше, за словами В. Антонович, виявилось, що вона насправді прагнула чоловічої компанії. Варвара Іванівна спробувала владнати ситуацію, закликавши Дуніну виїхати з Києва, апелюючи до її моральності, на що дівчина відповіла, що робити цього не збирається, мовляв, «...я только и живу, что в компании, что оставит мне компанию равносильно оставлению жизни» [1, с. 20]. Проте конфлікт цим не вичерпався, оскільки хитра дівчина зуміла викликати співчуття серед громадянців, що завдало чимало прикрощів В. Антонович: «Вообразить, я натерпілась від тих приципістів, котрим потрібні телеса її! Так ось таке я мусила винести із-за такої кобили, як каже Ольга Петровна» [Там само, с. 20]. Цікаво, що в мемуарній літературі М. Дуніна фігурує як активна учасниця Молодої громади, ряду жіночих товариств, тобто Варвара Іванівна та Ольга Петрівна могли помилятися щодо неї.

Провідним напрямком діяльності жіноцтва була робота в заснованому ними в 1874 р. (В. Антонович та Л. Драгоманова були серед фундаторів) «Товариства денних притулків для дітей робітничого класу» в Києві, куди згодом втупило багато дружин діячів Київської Старої громади та співчутливих жінок. Л. Драгоманова була першою головою притулку [Там само, с. 345], який став справжнім простором для реалізації лідерських амбіцій та педагогічного потенціалу жіноцтва. Більшість дружин діячів Київської громади, а також дівчата з Молодої громади, так звані «гави», брали активну участь у функціонуванні притулку. Л. Мищенко згадувала, що фактично кожна жінка українофіла вважала своїм обов'язком долучитися до праці на користь знедолених дітей [7, с. 109].

Жіноцтво клопоталося не тільки, щоб у вихованців було житло та їжа, а й щоб у притулку завжди панував лад, були дотримані правила гігієни та санітарні норми, що мало запобігти розвитку багатьох дитячих хвороб. Проте через маленьке приміщення (усього кілька невеликих кімнат), що перешкоджало ізоляції хворих на вірусні інфекції дітей, частково ці зусилля зводилися нанівець, і жінки, у яких також дома були малі діти, чергували біля хворих вихованців по кілька діб. Нерідко члени товариства брали із собою на чергування власну малечу, яку не хотіли полишати на няньок. Жінки-народолюбки прагнули, щоб сироти отримали також ремесло, яке б могло прогодувати їх у дорослому житті. В. Антонович та О. Косач, яким і належала ця ідея, для дівчат винаймали швачку, а для хлопчиків – столяра, щоб вони навчали дітей свого фаху [1, с. 14–21].

Притулок, кількість дітей у якому постійно зростала (туди навіть підкинули немовля, яке назвали Павликом і виховали В. Антонович та О. Косач) [Там само, с. 10], потребував дедалі більше коштів, тому жіноцтво намагалося вирішити цю проблему поширеним для Російської імперії другої половини ХІХ ст. способом – проведенням лекцій, музично-танцювальних вечорів, лотерей.

Члени товариства, які його заснували, мали претензії до частини молодих жінок діячів громади та «гав», які займалися благодійністю більшою мірою тому, що їх приваблювала можливість брати участь у балах, а не клопотання про долю сиріт. Промовистим є спомин Л. Мищенко про власне членство в «Товаристві денних притулків для дітей робітничого класу»: «...на користь «Общества...» улаштовано було в Ботанічному саду гуляння; головною принадою його було електричне сонце, що його ніхто ще не бачив... Скільки балачок було з приводу цього! Дами хвилювалися, що при електричному освітленні зміниться колір туалетів, а головне, в поганому вигляді побачать обличчя дам, що буде помітно кожну зморшку, кожну цяточку» [7, с. 139].

Недбалість деяких жінок товариства, їх нехтіть віддаватися справам притулку і догляду за дітьми надзвичайно обурювали старших членів – В. Антонович, О. Косач, В. Житецьку, О. Кістяківську. Лейтмотивом їх листів до Л. М. Драгоманової було роздратування. Наприклад, В. Антонович писала, що діти в притулку дуже розпустилися під час літа, і їх дуже важко привести до нормального стану, через те, що молода діячка, Олена Антонівна Косач, легковажно поставилася до справ притулку, мотивуючи це особистими клопотами і браком часу [1, с. 12].

Крім освітньої та благодійної діяльності, жінки-народолюбки незначною мірою долучалися до наукового життя київської старої громади, зокрема «словникових засідань», на яких обговорювали складання українсько-російського «Словника». Активну участь у цих засіданнях брали В. Антонович, О. Цвітківська, С. Русова, які виконували частину роботи [7, с. 146]. Крім того, жінки збирали етнографічний та фольклорний матеріал. Показовим є приклад, коли С. Русова за дорученням О. Русова, тоді ще свого нареченого, їздила взимку на свята до рідної Алешні, аби зібрати фольклор місцевих жителів, а також предмети декоративно-прикладного мистецтва [12, с. 150].

Отже, народолюбне жіноцтво, яке прагнуло працювати на благо суспільства та народу, отримало змогу реалізуватися в благодійній та освітній діяльності київської старої громади, долучившись до роботи недільних шкіл, «Товариства денних притулків для дітей робітничого класу», а також певною мірою наукової та етнографічної праці. Ця практика була притаманна для громад Наддніпрянщини, дружини діячів яких теж не оминали освітньої ниви, благодійності, а також української художньої самодіяльності та аматорського театру. Становлення театру та роль у ньому жінок заслуговує на окрему розвідку. Багатовекторність окресленої проблеми (жіноча активність у Наддніпрянській Україні, культурно-освітня та благодійна діяльність громад, сімейна та персоналістична історія) спонукає до подальших студій із цієї тематики.

Бібліографічні посилання

1. Архів Михайла Драгоманова. – Варшава, 1938. – Т. 1. Листування Київської Старої громади з М. Драгомановим (1870–1895 рр.).
2. **Богачевська-Хом'як М.** Білим по білому. Жінки в громадському житті України (1884–1939) / М. Богачевська-Хом'як. – К., 1995.
3. **Драч О. О.** Соціальний портрет слухачок вищих жіночих курсів (друга половина XIX – початок XX ст.) / О. О. Драч // Проблеми історії України XIX – початку XX ст. – К., 2009. – № 16. – С. 448–457.
4. **Драч О. О.** Велика реформа як чинник прагнень жіночої молоді Російської імперії до вищої освіти / О. О. Драч // Проблеми історії України XIX – початку XX ст. – К., 2011. – № 18. – С. 223–230.
5. Інститут рукопису Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського НАН України. Відділ рукописів. – Ф. 66, спр. 527, арк. 1.
6. **Катренко А. М.** Національно-культурна та політична діяльність Київської громади (60–90-ті роки XIX ст.) / А. М. Катренко, Я. А. Катренко. – К., 2003.
7. **Мищенко Л.** З минулого століття / Л. Мищенко // За сто літ. Матеріали з громадського та літературного життя України XIX і початків XX століття / ред. акад. М. Грушевського. – К., 1929. – Кн. 4. – С. 106–160.
8. **Пиетров-Эннкер Б.** «Новые люди» России: Развитие женского движения от истоков до Октябрьской революции / Б. Пиетров-Эннкер. – М., 2005.
9. **Смоляр Л.** Минуле заради майбутнього. Жіночий рух Наддніпрянської України другої пол. XIX – поч. XX ст. Сторінки історії / Л. Смоляр. – О., 1998.
10. **Побірченко Н. С.** Педагогічна і просвітницька діяльність українських громад у другій половині XIX – на початку XX століття (у двох книгах) / Н. С. Побірченко. – К., 2000. – Кн. 1. Київська громада.
11. **Пономарева В. В.** Мир русской женщины: воспитание, образование, судьба. XVIII – начало XX века / В. В. Пономарева, Л. Б. Хорошилова. – М., 2008.
12. **Русова С.** Мої спомини (1861–1879) / С. Русова // За сто літ. Матеріали з громадського та літературного життя України XIX і початків XX століття / ред. акад. М. Грушевського. – К., 1928. – Кн. 2. – С. 135–175.

Надійшла до редколегії 14.11.2013

УДК 94 : 622 (477.6) «1904/1917»

А. Г. Перетокін

Придніпровська державна академія будівництва та архітектури

ПОЛІТИКА ЦАРСЬКОГО УРЯДУ ЩОДО ВІДРОДЖЕННЯ ГІРНИЧО-МЕТАЛУРГІЙНОГО КОМПЛЕКСУ ДОНЕЦЬКО- ПРИДНІПРОВСЬКОГО РЕГІОНУ ПІСЛЯ СВІТОВОЇ КРИЗИ 1900–1903 рр.

Проаналізовано дії царського уряду, спрямовані на відродження гірничо-металургійного комплексу Донецько-Придніпровського регіону після світової промислово-економічної кризи 1900–1903 рр.

Ключові слова: політика, царський уряд, гірничо-металургійний комплекс, Донецько-Придніпровський регіон, світова промислово-економічна криза 1900–1903 рр.